

DOMINIQUE SALIN SJ

*Michel de Certeau et la spiritualité de saint Ignace –
Michel de Certeau SJ és Szent Ignác lelkiisége¹*

Szabó Ferenc SJ fordítása

Pierre Teilhard de Chardin és Henri de Lubac, Karl Rahner és Bernard Lonergan társaságában Michel de Certeau egyike a 20. század öt legjelentősebb jezsuitájának; legalábbis azok közül, akikről továbbra is írnak az egész világon. Harminc évvel halála után is jezsuita mivolta (bár csak 36 év volt) sajtóságos nyomot hagy. Nem csupán eszmevilága, amelyet műveibe foglalt, hanem egy kissé kockázatos – mint Teilhard esetében – elkalandozása a tudás, a kultúrák és az ortodoxiak határaiig. Egy bizonyos létezési mód, életstílus továbbra is hívás a szabadság eredeti formái felé.

Michel de Certeau 1925-ben született, diakónusként lépett Jézus Társaságába 1950-ben, 1956-ban szentelték pappá. Rák vitte el 1986. január 9-én. A CHRISTUS jezsuita folyóirat munkatársa volt 1956-tól (itt húsz cikk és számos recenzió szerzője), 1967-től az *Études* munkatársa: előbb a 16–17. századi lelkiégtörténet szakembere (Pierre Favre és Jean-Joseph Surin műveinek kritikai kiadása). Az 1968-as májusi eseményeket azonnal elemző tanulmányai az *Études*-ben hirtelen híressé tették a médiában. („Most májusban átvették /a fiatalok/ a szót, mint 1789-ben bevették a Bastille-t.”) A pszichoanalízisben, a szociológiában és a szemiológiában szerzett jártasságát a szellemtörténész mesterségébe kapcsolva, egyre jobban kiszélesítette tevékenységét: tanított Párizsban szemináriumokban, a Párizsi Katolikus Egyetemen (*Institut Catholique de Paris*). 1978-tól vallási és kulturális antropológiát tanított a San Diegó-i Kaliforniai Egyetemen. Meghívták az *École des Hautes Études* szociológiai felsőoktatási intézménybe, ahol 1984 szeptemberében szemináriumot tartott *A 16–17. századi hitvilág (croyances) történelmi antropológiája* címmel. Ezt a kurzusát szakította félbe a halála. Főbb művei: *Laprise de parole* (1968), *L'étrange rou l'union dans la différence* (1969), *L'écriture de l'histoire* (1975), *L'invention du quotidien* (2 t. 1980 és 1994), *La fable mystique* (2 t., 1982 és 2013), *La faiblesse de croire* (posthume, 1987), *Histoire et psychanalyse entre science et fiction* (posthume 1987), *Le christianisme éclaté* (1974), *La culture au pluriel* (1974).

Ha megvizsgáljuk M. de Certeau viszonyát Szent Ignác lelkiiségéhez, emlékeztetnünk kell azokra az elemzésekre, amelyeket a lelkiiség történése életmestere tanításának szentelt, nevezetesen ebben a folyóiratban [*a CHRISTUS-ban*]. S figyelniük kell arra is, hogy Certeau maga miként élte meg ezt a lelkiiséget: azaz a jezsuita élete az ignáci tanítás egyfajta „értelmezésének” tekinthető, éppúgy, ahogyan egy virtuóz „értelmezi” a nagy mester kottáját.

Egy lelkiiség hangsúlyai

¹ CHRISTUS, janv. 2016, 96–104. A francia jezsuiták negyedéves lelkiiségi folyóirata. Magyar fordítását Szabó Ferenc SJ készítette kiegészítő jegyzetekkel, jelezve Certeau írásainak befolyását Ferenc pápa lelkiiségére. (2019. 09. 17.)

Certeau alapvető jellemzője teljesen ignáci: optimista tekintetet vet az emberre és a történelemre, a teremtésre és a társadalomra, a csődök és a szörnyűségek ellenére. Ignác számára az ember nem [teljesen] romlott meg az eredeti bűn által, amint azt a lutheránusok és a janzenisták gondolták. Csak megsebezte a bűn. A világ Isten lakhelye. Az embernek, nevezetesen a jezsuitának otthon kell itt éreznie magát. („A világ a mi házuk” – mondta Nadal Jeromos.) Sok a tennivaló, hogy lakhatóvá tegyük a házat mindenki számára. Fel kell gyűrni az ingujjat, nem kell félni, hogy bepiszkoljuk a talárist. Tehát kollégiumokat, missziókat létesítünk, redukciókat Paraguayban, részt veszünk értelmiségi és társadalmi vitákban, stb., bármennyire ambivalens is az elkötelezettség, amit majd a történészek ki is emelnek.

Michel de Certeau nagy utazó az időben: megjelölte „a másik íze” (*„goût de l'autre”*), amint maga mondta a történészről, a másik iránti szenvedélyes érdeklődés. Semmi emberi nem volt idegen tőle, főleg éppen az nem. Azok, akik részt vettek Certeau számos szemináriumán, beiratkozva vagy csak vendégként, a fiatal kutatók, akik baráti fogadtatását élvezhették (mint például Maurice Giuliani SJ, a *Christus* folyóirat első igazgatója), meglepődve tapasztalták Michel rájuk vetett megértő tekintetét, jóindulatát, készségét a másik meghallgatására, a tiszteletet, a szolgálatkészséget, azt a könnyedséget, amellyel megosztotta velük hatalmas tudását. *L'invention du quotidien – A mindennapi feltalálása* című könyve tanúsítja, milyen eredeti módon tekintett az „embertömegekre”, amelyet hagyományosan mint birkanyáját szemlélték: tanulmányozható és emészthető alapanyagot szociológusok, közgazdászok számára. Certeau iparkodott felfedezni, nem sejtett taktikákkal megtalálni a szabadság útja kikutatásának művészetét, a szűk útét a társadalmi viszonyok bozótjában, távol a járt utaktól.

„A világ jó. Áldom az életet” – Certeau nem idézte az *Egy évad a pokolban*-t (Rimbaud, *Une saison en enfer*). Abban a korszakban, mikor az egzisztencializmus diadalmaskodott, a marxista eszme hanyatlott, majd szaporodtak a kifáradt nihilizmus többé-kevésbé szofisztikált változatai, sohasem gondolta, hogy a világ, hogy mások a pokol.² Az ellenkezőjét hitte teljes lelkéből, amint Ignác Mester, ahogyan Henri de Lubac tanította meg neki, amikor seminarista volt Lyonban.

A szabadság íze: a Lelkigyakorlatok

A jezsuita hivatás középpontjában a *Lelkigyakorlatok* áll. Ez a könyv Ignác Loyolától Manresáig megélt személyes tapasztalatainak rögzítése (kodifikálása), hogy mások is lelki hasznot meríthessenek belőle. Miként minden jezsuita, Certeau is kétszer elvégezte a 30 napos lelkigyakorlatot. A Harmadik Probáció után az 1960–1961-es évet Clamart-ban, a Manréza Villában töltötte: lelkigyakorlatokat adott. A *Christus* folyóiratban megjelent néhány dolgozata tanúsítja, nem elégedett meg azzal, hogy

² Utalás a J. P. Sartre egyik drámahősnéinek kijelentésére: „*L'enfer, c'est les autres*” = a pokol a többi ember. (*a fordító, Sz. F. megjegyzése*)

végzi és adja a Lelkigyakorlatokat, hanem elmélyülten tanulmányozta Gaston Fessard SJ filozófiai megközelítését (*La Dialectique des Exercices spirituels – A Lelkigyakorlatok Dialektikája*), amely számára és minden jezsuita számára nemzedékről nemzedékre segítséget nyújtott a *Lelkigyakorlatok* megértéséhez, s amely éppen abban az évben, 1956-ban jelent meg, amikor Certeau-t pappá szentelték, s két évvel azután, hogy Maurice Giuliani SJ megalapította a *Christus* folyóiratot.

Gaston Fessard SJ jelentősen megújította azt az értelmezést, amelyet a jezsuiták korábban vallottak a *Lelkigyakorlatokról*.³ A 17. század óta a legtöbb jezsuita az imádság vagy az Istennel való egyesülés iskoláját látták benne. Egyesek a 20. században úgy tekintették, mint felkészítő gyakorlatot (módszert) az „Egyházban való szolgálat”-ra. Fessard mindenekelőtt a *szabadság iskoláját* ismerte föl benne. Mert a *Lelkigyakorlatok* szíve, alapvető célja: a választás, mint szabad döntés; a lehető legszabadabb a tényleges adottságokhoz/lehetőségekhez (*conditionnements de fait*) viszonyítva. A *Lelkigyakorlatok* segít szabadon megválasztani az ember életét. A végén a lelkigyakorlatozó kijelentheti: „Életemnek ezt a betájolását, ezt a választást szabadon akartam.” És ezt is: „Isten akarta azt bennem.” Mert a szabadság: azt akarni, amit Isten akar.

A *Lelkigyakorlatok* mint módszer, olyan „eljárás mód”, amely segíti a szabad döntés megszületését. Franciaországban és másutt is a jezsuiták teljesen átvették és a lelkigyakorlat adásában használták ezt a módszert, amely részét képezi a közös örökségnek.

M. de Certeau két cikke is alátámasztja ezt az értelmezést. Különösen a *Christus* 1957. márciusi számában: *A döntés másnapján. A 'mege erősítés'*. Certeau megmutatja, milyen kísértések érik azt, aki éppen megtette a választást. Figyelemre méltó, hogy őt „kiválasztottnak” (*élu*) nevezi, akár lelkigyakorlatozóról, akár Jézusról legyen szó, mindjárt megkeresztelkedése után.

1957-ben jelentek Certeau első cikkei a *Christus*-ban, 1973-ban pedig utolsó írása: *L'espace du désir – A vágy/akozás tere..* Ez az ignáci Fundamentum nagyszerű kommentárja. A tíz évvel később megjelent *La fable mystique* kötet több nagy tanulmányában jelenik meg elemzése a vágyról. A [rendetlen] vágyakat rendbe kell szedni, hozzáalakítani Isten „indifferenciájához”, aki „mindig nagyobb”. Hogy indifferens legyen, először az ember *akarátának* kell azzá (indifferenssé) lenni. „Kérjem azt, amit akarok”: minden elmélkedés elején ezt a kérést kell ismételni. Itt az akarás: nem akarni, pontosabban semmit sem jobban akarni. Az akarat magnetizálását nem végezheti el egyedül maga az ember. Ez az *affectusok*, belső indítások (?) révén valósul meg, amelyek Isten akarátának betörései (*irruptions*) az emberi akaratba. A nap folyamán ezeket kell megkülönböztetni, így lehet rendet teremteni a rendetlen vágyak között.

³ Gaston Fessard-ról lásd Lubac-monográfiám VI. Függelékét: „*Krisztus fénye*”. Bevezetés Henri de Lubac SJ *életművébe*, JTMR, Bp., 2014, 415–430. Lásd továbbá Hugo Rahner, „Szent Ignác, a teológus” in Szabó Ferenc–Bartók Tibor (szerk.), *Jezsuiták Szent Ignác nyomdokain*, Szent István Társulat, Bp., 2006, 70–90. (S. F. jegyzete)

A Lelkigyakorlatok küszöbén a Fundamentum szakadást jelent a megelőző időhöz viszonyítva. A szakadás teret teremt, hogy a „*çaparle*”, [az elfojtott, a tudattalan], „*az*” megszólaljon.⁴ Ami beszéltet, az nem az ismétlés, a telítettség, hanem ellenkezőleg: a megfosztottság, a szakadás, a hiány. A következő hetekben minden későbbi gyakorlat azt szolgálja, hogy megszólaltassa a vágyat: előkészítő imádságok, a hely elképzelése, az érzékek alkalmazása stb., minden „gyakorlat” a vágy (*désir*) felszínre hozását, „megszólaltatását” célozza. A *Lelkigyakorlatok* nem szemlélendő igazságok katalógusa, hanem elvégzendő műveletek, jól végzett megkülönböztetések sorozata. Ami eredeti a *Lelkigyakorlatok*ban, az a Másik szava a választáshoz, a döntéshez. „*A szöveg úgy funkcionál, mint várakozás a másikra, a vágy által rendezett térben.*” Hogy a másiknak készítse elő a teret. A másik először a „vezető”, aki helyet ad a lelkigyakorlatozónak, aki viszont helyet ad a másiktól jövő vágnak (*désir*).

Hangsúlyoznunk kellett a *Lelkigyakorlatok* Fundamentumát, mert erre a vezérelvre és alapigazságra (*Lgy 23*) épül a tényleges lelkigyakorlat. Kétségtelen, hogy Michel de Certeau számára ez volt a hely, ahol felülről újjászülethetett. Mint Pierre Favre (aki Ignác szerint legjobban adta a *Lelkigyakorlatokat*), hallotta a hangot, amely hívta, hogy újjászülessen a szabadságra, mások segítésére, a meghallgatás állapotára. Mert ami meglepő volt Certeau-nál, ami néha botránkoztatott, ami mindig izgalmat keltett, az a nyugodt szabadság légköre. Egyáltalán nem a „komfortos” ember szabadsága volt ez, aligha olyan, amit az ember várt volna tőle.

„*Megtalálni Istent minden dologban*”

Eléggé szabadnak lenni, hogy „megtaláljuk Istent minden dologban”. Certeau a maga módján értelmezte ezt az ignáci vezérelvet (amely formula régebbi, megtaláljuk már Eckhartnál és Ruusbroecnál). Számára, mint Ágoston számára is, Isten igazában megtalálhatatlan. Mivel Ő nem az égben van, hanem minden dologban, ezért sohasem sikerül végleg megtalálni. Pontosabban: „megtalálni” annyi, mint „jobban keresni”, vagyis egyetemesebben. A vágy (*désir*) állandó továbblendülete. Mert ez a világban szüntelenül működő szeretet. Legalábbis így mutatja be a *Lelkigyakorlatok* végén (a szövegen kívüli) „Szemlélődés a szeretet elnyerésére” (*Lgy 230–237*).

Certeau szép 1966. áprilisi tanulmánya (*Az ignáci egyetemesség*) megmutatja, hogy a jezsuitánál, aki igyekszik az Ignác által alapított rend Alkotmánya szerint élni (ez a szöveg a *Lelkigyakorlatok* mellett az ignáci bölcsesség második oszlopa),

⁴ Certeau itt kifejezetten Freud és a pszichoanalitikusok, nevezetesen Jacques Lacan (†1981) módszerét követi. (Lacanról lásd Szabó Ferenc SJ, *Léleken és igazságban*, Róma, 1986, 298–299.) „*Çaparle*”: „*Az* beszél”, a tudattalan beszél. A az álmok, lapsusok szimbolikáját elemző Freud használta ezt a kifejezést. Elemzését továbbfejlesztette a strukturalista nyelvészet segítségével J. Lacan, M. de Certeau egyik mestere. A lacani „*Çaparle*” ezt akarja mondani: „aki” beszél, az a patológus, a neurotikus „alany”, a személytelen nyomor... Minél nyomorultabb a páciens, annál inkább beszél tudattalanja. (S. F. jegyzete)

feszültség van a Lélek hangja (ami a „szándékot” érinti) és a kapott küldetés objektivitásának és végrehajtásának feltételei között. A „lelkiismeretvizsgálat” és a „lelkiismeret feltárása” az előjárónak, segít az állandó helyes haladásban. Ignác mindenképpen úgy gondolta el az apostoli cselekvést, mint kapcsolatot, állandó *conversar [társalgás]* Istennel és másokkal. Ebben Faber Péter a jezsuita eszménykép.

Itt csak néhány vonással vázoltuk azt a módot, ahogyan Certeau megélte Szent Ignác lelkiségét a saját értelmezése szerint. Így élheti meg minden keresztény (a *Lelki gyakorlatok* mindenki rendelkezésére állnak). A Rendalkotmány pedig a jezsuitákat hívja, hogy úgy éljék meg szellemét, ahogyan Michel de Certeau tette.

Egyfajta jezsuita létmód

Paradox módon a *keresztény* állapotról és lelkiségről szóló írásaiban fejezte ki minden kétséget kizáróan azt a sajátos „stílust”, amelyet megélt a *jezsuita* Certeau.

Kilépni és körben járni

A *Lelki gyakorlatok* szívében (Lgy 189), a választásnál Ignác arra hívja a lelki gyakorlatozót: „Gondolja meg mindenki, hogy annyira halad majd előre minden lelki dologban, amennyire kilép (kivetkőzik) önszeretetéből, önakaratából és önértékéből.” „Kilépni önszeretetéből...” – furcsa formula. Mégis, nincs olyan lelki kaland, amely ne kezdődne exodussal, „kilépéssel”, kezdve Ábrahámmal. M. de Certeau írásaiban számtalanszor felidézi a hívők atyjának történetét. Minden azzal kezdődik, hogy kilépünk önmagunkból [önző énünkéből], és ezt mindig újra kell kezdeni. Kilépni énünkéből, gyermekkori házunkból, a megszokott ösvényekről, hogy menjünk a másik, az idegen felé, aki zavar, nyugtalanít, néha félelmet kelt. Ez az ára létezésünk termékenységének.⁵

Egyébként nem elég kilépni és találkozni, párbeszédet kezdeni, hanem körbe kell járni, menni, mászni, pihenés nélkül. Certeau számára Ábrahám mellett a másik jelképes alak az ignáci *Visszaemlékezésekben* „A zarándok”. Ignác mihelyt lábra tudott állni, útnak eredt. Zarándoklása húsz évig tartott. Húsz év kellett, hogy megtalálja helyét, azt, ahova Isten rendelte – Rómát. De itt még nem fejeződött be utazása: élete hátralévő tizenhat év során Ignác lélekben együtt utazott fiaival a világ négy sarkáig, miközben „társalgott” velük levelezés útján, a lehető legsűrűbben. „Hivatásunk különböző helyeket bejárni, és késznek lenni élni a világ bármely táján, ahol Isten nagyobb dicsősége és a lelkek nagyobb megsegítése remélhető” – írja Ignác a Rendalkotmányban (§ 304). Persze nem kell életünket repülőn tölteni, hogy teljesítsük hivatásunkat. Certeau maga a két Amerikára korlátozta utazásait. Mert az a zarándoklat, amelyet Ignác kívánt, elsősorban kulturális és lelki természetű. Ebből a szempontból Certeau Ignác szíve szerinti jezsuita volt. Ellenkezője a megállapodottnak. Életműve tanúsítja, hogy a tudományok, a korok, a kulturális és

⁵ Az „*Exire/kilépni*” ignáci alapelv hangsúlyozását megtaláljuk Ferenc pápa programdokumentumában: *Evangelii gaudium*, 16–24: „Kilépő Egyház”. (Sz. F. jegyzete)

szociológiai térségek nagy felfedezőjeként működött. Eladdig, hogy azok, akik nehezen követték, ezt kérdegették: de hol is van? kicsoda ő? mit is gondol igazában?

François Dosse Michel de Certeau-életrajzának ezt az alcímet adta: *A sebesült vándor* (*Le marche urblessé*, 2002). A cím egyrészt utal a sebesült Ignácra, másrészt a 17. századi misztikus költő, Angelus Silesius *Kerubi Vándor* című művére. Egyébként *La fable mystique* című kötete a *Kerubi vándor* felidézésével zárul. Gyakran idézik Certeau kommentárját: „Misztikus az, aki nem tud megállni vándorlásában, és aki – annak biztos tudatában, ami hiányzik neki – tudja minden helyről és minden tárgyról, hogy *nem ez az*, hogy nem tud *itt*-tartózkodni, hogy nem elégedhet meg ezzel. A vágy túlzásra sarkallja. Továbbblendíti, máshova.”

Egyesek e kijelentésben Certeau önarcképét vélték megpillantani – a misztikus alakjában. Valóban erről van szó! Ez a végtelen vágy (*désir*) állapota. A vágy sajátossága szüli a misztikust. Certeau megkapta a kegyelmet, hogy ezt felismerje Szent Ágoston és Ignác fényében, és kétségtelen hogy még Freud és Lacan hatására is.⁶ Ennélfogva, ha egy kicsit figyelünk, meglátjuk, hogy a világ tele van misztikus nőekkel és férfiakkal. Ha tetszik, Certeau maga is az [*misztikus*] volt, de most még másról is szó lesz.

„A közösségi élet”

Certeau hátrahagyott néhány ragyogó lapot, amelyek bevezetnek a közösségi élet misztériumába, amely élete és vállalkozásai középpontjában állt. Először is van egy rövid szövege *L'étranger – Az idegen* címmel: „*L'étranger ou l'union dans la différence.*”⁷ [*Az idegen vagy az egység a különbözőségben*]

Az emmauszi tanítványok tapasztalata felkelti az elmélkedést a másikról, a másikra való vágyakozást és a keresztény kalandot, amely a mindig Más Isten körül kialakul olyan testvéri közösségben, amely állandóan arra hivatott, hogy lépjen ki önmagából, hogy önmaga lehessen. Az ember csak vonatkozásban, kapcsolatban lehet keresztény, szünet nélkül és meg-megújítva szőni kell a kapcsolat az embertestvérrel, először is azzal, aki nem tekinti magát kereszténynek.

⁶ Lásd Michel de Certeau kapcsolatát a pszichoanalízissel, nevezetesen Lacan módszerével: tanulmányaim in Szabó Ferenc SJ, *Léleekben és igazságban*, Róma, 1986, 295–300: *Jacques Lacan halálára (1901–1981)*. A tanulmány eredetileg megjelent a *Vigília* 1983/3. számában. Továbbá ízelítő Certeau módszeréből: in Szabó Ferenc SJ, *Szomjúság-forrás*, Róma, 1989, 73–76: „Bosch Édenkert-je”. (S. F. jegyzete)

⁷ Hihető, hogy Szent Faber Péter *Memoriale*-ján kívül ez a tanulmány hatott Ferenc pápára. Lásd még a Spadaro-beszélgetést Ferenc pápával szolgálata kezdetén: *Jó napot! Ferenc pápa vagyok*, Jezsuita Könyvek, Bp., 2016, 21–22: „A modell Faber Péter, a ’reformált’ pap.” Itt Ferenc pápa világosan hivatkozik Michel de Certeau Faber-kommentárjára és az ignáci misztikára. Ferenc pápa 2013.december 17-én kedves jezsuitáját, Boldog Faber Pétert a szentek sorába iktatta. (S. F. jegyzete)

A másik, hosszabb szöveg címe: *L'expérience spirituelle – A lelki tapasztalat*.⁸ Certeau itt sajátos távlatban fejt ki a másikhoz való viszony témáját. Megmutatja (vázlatosan és kissé elvontan), miként találja meg minden egyén, minden csoport, minden történelmi közösség...

„az értelmet (*sens*) ahhoz való viszonyában, ami [még]nem, és alapvetően Istenhez való viszonyában. Az »nélkül«, amelyről Jézus beszél, mikor ezt mondja: »Én semmi sem vagyok Atyám nélkül«, már valamiképpen magában foglalja azt: semmi sem vagyok nélkületek, testvéreim, vagy az általam nem ismert jövő nélkül. Kapcsolódás másokkal (vég nélkül) és Istennel (végtelen) az a mód, ahogyan mindenki a saját (szerény) mértéke szerint megnyílik a végtelennek. Minden alkalommal a végtelen az, amit kapunk és ami hiányzik nekünk, az, amiről nem tudunk nem beszélni, de az is, ami elítél bennünket».⁹

A végtelent, az abszolútumot, a feltétlent nem valami megközelíthetetlen birodalomban kell keresni, nem is valamiféle rendkívüli tapasztalatban. Ott jár mindennapjainkban, titokzatos bűvópatak kapcsolatainkban, nyitott tér, jelen van közömbös játékainkban, amelyekben elmerülünk, szüntelen serkent, anélkül, hogy valóban tudnánk, hova vezet. Certeau ezt a szituációt „a közösségi élet” alcím alá helyezi. A kifejezést a 16. századi flamand misztikustól, Ruusbroectól kölcsönzi: ez a „közösségi” nem a „közösségben töltött” életet jelenti, hanem a „rendes”, a „mindennapi” életet, amennyiben arról felismerhető „az a Másik, aki folyton hiányzik, minden tapasztalat vagy különleges megérezés előtt vagy után. Olyan mértékben is, amennyire ez a »közösségi élet« az ellenkezője a magányos életnek”. Certeau tehát így értette a maga és mások számára a misztikus létet, a létezés misztikus dimenzióját.¹⁰

A terminológia nyilván nem Loyolai Ignácé. De az ilyesfajta tapasztalatról tanúskodik az az apostoli gyakorlat, amely jellemzi levelezését és a Rendalkotmányt, valamint Ignác lelki naplójának töredékeit.

* * *

Ezek az ismertető gondolatok nem merítik ki azt a lelkiséget és ignáci hagyományt, amelyek inspirálták Michel de Certeau-t. Ismertetni kellene például reflexióit arról a viszonyról, amelyet az egyén vagy egy intézmény fenntarthat egy hagyománnyal.

⁸ A cikk megjelent a *Christus* 1970. októberi számában.

⁹ *L'étranger*, éd. de Poche, 2005, 18.

¹⁰ Itt ismét Certeau értelmezésének hatását figyeltem meg Ferenc pápa egyik utolsó dokumentumában: ÖrüljeteK és ujjongjateK, 10–18. pontok a „mindennapi életszentségről.” – Megjegyzem még, hogy e buzdítás vége felé, a 169. pontban, Ferenc pápa ismét hangsúlyozza a napi kicsiségeket, kötelességek teljesítését, tehát hogy „a nagylelkűség az egyszerű és mindennapos dolgokban nyilvánul meg”. És itt a 124. jegyzet hivatkozik Szent Ignác sírfelirátára: „Isteninek jele, hogy a legnagyobb sem korlátoz, de a legkisebb is magába foglal.” Erről lásd „Szent Ignác sírfelirata” in Szabó Ferenc–Bartók Tibor (szerk.), *Jezsuiták Szent Ignác nyomdokain*, Bp., 2006, 91–96. Itt hivatkozás G. Fessard „dialektikus” értelmezésére is. (*Sz. F. jegyzete*)

Certeau erről kifejtette nézeteit a *Christus* 51. számában *Az idő próbatétele* címmel. Ebből megsejthetjük, miként értette (néha ez meghökkentő) hűségét a római Egyházhoz és Jézus Társaságához. Egyébként ezek segítenek eloszlatni bizonyos félreértéseket a „helyreállító szakadás” fogalmáról, valamint arról, hogy a hagyomány értelmezésében miként távolodott el véleménye rendtársától, Henri de Lubacétól, akinek mindig hálás, de kreatív tanítványa maradt.

Utóhang

A fordítót, Szabó Ferenc SJ-t már korábban megihlette M. de Certeau egyik tanulmánya:

FEHÉR EXTÁZIS

Michel de Certeau SJ emlékének

„Egyedül halunk meg.”
Pascal szava szíven üt
és megremegek.

Mi lesz mikor elindulok
a láthatatlanba?
A villámfényben felizzik vakítón
az arctalan Végtelen szelíd szembogara
majd sűrűbb lesz a sötétség.
A gyermekkorban megálmodott ég
szárnyas ajtaja kitárul
s kristálypalota erkélyén
angyalszárnyuhogások között
közelít a szemvakító Fény
s a fehér extázisban hallod az üzenetet:
„Be kell csuknod szemedet
hogy igazán láthass!”

(2003. február 28.)